

Sárközy Péter

FILOZÓFIA ÉS IRODALOM KAPCSOLÓDÁSA GRAMSCI
ÉLETMŰVÉBEN

A II. világháborút követő gyűjteményes Gramsci kiadások mindenki előtt megvilágították, hogy Antonio Gramsci esetében nemcsak egy kommunista politikus hősiességével kell számolni, hanem egy olyan igen mély elméleti tevékenységgel, melynek eredményeképp gyökeres változás történt az olasz közgondolkodásban. Antonio Gramsci tanításai az ellenállási harcban többmillióst tömegpárttá erősödött Olasz Kommunista Párt elméleti és gyakorlati fegyverévé válva végleges tényé tették a marxizmus-leninizmus olaszországi elterjedését. A húsz évig tartó fasiszta diktatúra és a közel fél évszázados crocei-gentiliánus szellemi hegemonia után a halottnak hitt és hirdetett olasz marxista elmélet az ötvenes évek során, a hatvanas évek elejére igazi "közgondolkodássá" válhatott Itáliában. A Gramsci-életmű kiadásának előrehaladásával az is egyértelműen kirajzolódott, hogy az olasz marxista filozófus nemcsak a történelmi materializmus alapkérdéseinek, az olasz történelem, társadalom és politikai helyzet megítélésében lépett fel a liberális történelomszemléletnek és fő képviselőjének, Benedetto Croce-nak bírálójaként, hanem Gramsci Croce-ellenes magatartása kiterjed a kultúra minden területére, tehát az irodalom és esztétika alapkérdései

nek megválaszolására is. Így nemcsak a Gramscsi életmű politikai-ideológiai szellemi öröksége körül folynak immár két évtizede nemzetközi viták a "hegemónia", a "történelmi blokk", az "értelmiségi kérdés", valamint az OKP ezekhez kapcsolódó stratégiájának kérdéseiről, hanem hasonlóképp külön tanulmányok, monográfiák foglalkoznak Gramscsi sajátos szociológiai irányultságú irodalom- és kultúrtörténeti szemléletével.¹ Az Irodalom és nemzeti élet című válogatás megjelenését követően /1949/ az olasz irodalomtörténet és irodalomkritika legjelentősebb alakjai vetették fel, hogy a XX. századi kultúrtörténetben a De Sanctis - Croce folytonosság helyett helyesebb az olasz polgári demokrata kritikától Gramscsig vezető folytonosságot feltételezni,² mely mind irodalomszociológiai irányultságában, mind egyes érdeklődési körökben /Pirandello értékelése, a futurista mozgalom történelmi szerepének meghatározása, egy új típusú Dante kommentár módszertani elveinek kidolgozása, az olasz kultúrtörténet periodizációja/ alapvető hatással volt a felszabadulás utáni olasz irodalomkritika és irodalomtörténeti kutatás új irányainak kialakítására. Igen komoly indítást adott a modern olasz irodalomelmélet kiformalódására a műalkotás Gramscsi által adott folyamatkénti értelmezése, a forma és tartalom dialektikus-történelmi kategóriaként való szemlélete, valamint az irodalmi műalkotások nyelvének történeti összehasonlító vizsgálata. Mindezek alapján a modern marxista olasz esztétika legjelentősebb képviselői, Antonio Banfi,

Galvano della Volpe, Gramscit tekintik előfutárunknak, ahogyan a modern olasz nyelvtudomány képviselői is, mint Luigi Rosiello és Tullio De Mauro, Gramsci nyelvtudomány-nyal kapcsolatos feljegyzéseiben a nyelv kommunikatív, társadalmi és konvencionális jellegének együttes dialektikus szemléletét vélik felfedezni, és így Gramsciban látják az első kísérletet a Saussurre-i és a szociológiai nyelvészeti irányzatok egyesítésére, a nyelvi lényeg marxista meghatározására.³

Gramsci esztétikai és művészetkritikai tájékozódásával kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy ez nem a "politikus-ideológus" esetleges, dilettáns érdeklődésének volt következménye, hanem egy olyan alapvető magatartásforma volt, mely az egész életművet meghatározta. Nem lehet megfélekezni arról, hogy Gramsci politikusi pályája a torinói munkáslapok kulturális rovatainak szerkesztésével indult, hogy 1916 és 1920 között a szocialista párt lapjának az Avanti-nak torinói színházi rovatát szerkesztette, és az ekkor, a legősebb párttársak idején írt szinikritikai önálló kötetre terjednek. 1919 május elsejétől 1921-ig Gramsci szerkeszti a baloldali szocialisták kulturális politikai folyóiratát, az Ordine Nuovot, mely az olasz liberális állam teljes gazdasági, politikai és erkölcsi válsága idején az egyetlen igazi távlatot nyújtani tudó kulturális fórumnak bizonyult. Ahogy Pietro Gobetti írja, az Ordine Nuovo volt a Voce című folyóirat által a század első évtizedében megindított

olasz kulturális mozgalomnak szocialista folytatása. A lap szerkesztői Gramsci szellemi irányításával a Romain Rolland és Henri Barbusse által szerkesztett francia Clar-té mintájára fő oóljuknak a proletariátus és az értelmiségiek közötti új kapcsolatok kiépitését tartották és tág teret szenteltek a proletárkultúra, az "új irodalom" kérdéseinek.

Az OKP 1921 január 21-i megalakulását követően az Ordine Nuovo a párt politikai napilapjává alakult át, és az események ilyen alakulása nemcsak a lap profilváltását eredményezte, hanem Gramsci korábbi kulturális szervezőtevékenységének megszakítását is. A párt egyik szellemi és gyakorlati vezetőjévé vált Gramsci minden energiáját lekötő ebben az időszakban a napi politikai harcokban való részvétel, a bordighánus irányzat semlegesítése, az OKP következetesen lenini stratégiájának kidolgozása, a Komintern titkárságában végzett tevékenység, majd az olasz fasizmus ellen tömörülő antifasiszta egységfront szervezése. Így ebben az időszakban nem volt lehetősége arra, hogy a korábbi időszak kulturpolitikai, ideológiai vitáinak tapasztalatait elméleti rendszerességgel is összegezze és megfogalmazza saját, az olasz társadalmi és történelmi viszonyokra alkalmazott marxista-leninista világ- illetve kulturaszemléletét. A történelem tragikus firtora következtében erre Mussolini börtönoiben haláláig eltöltött tíz esztendő során nyílt csak lehetősége. Ezen időszak csodálatos eredménye a több ezer oldal terjedelmű

Börtönfüzetek, melyek kritikai kiadását 1975-ben jelentet-
te meg az Einaudi kiadó.⁴

A kezdetben szinte csak szellemi frissességét biz-
tosítandó, időtöltésként elinduló jegyzetírás hamarosan
valódi elmélyült elméleti tevékenységgé válik. Gramsci be-
látva, hogy az új körülmények között nincs többé lehetősé-
ge a konkrét politikai tevékenységre, egész figyelmét az
elméleti munkára fordítja, melynek során kidolgozza az o-
lasz munkásosztály hegemon szerepre jutásának lehető mó-
dozatait, és ennek legfőbb elméleti fegyverét.

A Börtönfüzetek egyik érdekessége, hogy a több ezer
oldalra terjedő jegyzetek legnagyobb hányada elsősorban
nem politikai-ideológiai, hanem kulturális-szociológiai
jellegű, azaz történelmi, irodalomtörténeti, pedagógiai,
nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik, és csak áttételesen
politikai-ideológiai vonatkozású. Még a legegységesebben
elméleti, filozófiai kérdésekkel foglalkozó A történelmi
materializmusról és Benedetto Croce filozófiájáról című
füzet anyaga is azt mutatja, hogy Gramsci elsődleges szán-
doka nem valamiféle új elmélet, hanem egy új kulturális
magatartás kidolgozása volt, a marxista szemlélet kiter-
jesztése az olasz filozófiai gondolkodásra, történelem-
szemléletre, az olasz értelmiség történeti szerepének ér-
tékelésére és az olasz társadalomtörténet fő korszakai-
nak, a comunék, a reneszánsz, az ellenreformáció és a
Risorgimento, az olasz nemzeti irodalom, nyelv és az o-
lasz nemzetállam kialakulásának történeti elemzésére, a

korabeli olasz kulturális élet jelenségeinek együttes esztétikai-szociológiai szemléletére. Antonio Gramsci irodalmi, művészeti és nyelvészeti vonatkozású jegyzetei azonban bár sok rokonvonást mutatnak a marxizmus klasszikusainak művészetkritikai és elméleti írásaival /Galvano della Volpe szerint Gramsci irodalomelméleti jegyzetei a Bevezetés a polgári gazdaságtan történetébe marxi problémafelvétőseire látszanának választ adni,⁵ alapvetően más jellegűeknek bizonyulnak. Marx, Engels, Lenin és több más marxista filozófus életműve esetében is kötetbe gyűjthetők az irodalmi és művészeti vonatkozású megállapítások, elméleti fejtegetések; ezek között is számos a zseniális új megállapítás, melynek alapján a XX. századi marxista irodalomelmélet és irodalomkritika nem egy irányzata, kutatása megindulhatott, ezek esetében mégis az a szerves összefonódás az irodalmi-esztétikai-kulturális érdeklődés és a társadalom átalakítását célzó ideológiai-politikai tevékenység között, mint Gramsci egész életművében és a Dörtülfüzetekben. Gramsci Dörtülfüzetéinek egyik legjellegzetesebb és legeredetibb vonása, egyúttal Gramsci marxista-leninista elméleti rendszerének egyik legmarkánsabb jellemző jegye az, hogy igen szoros, dialektikus kapcsolat van az ideológiai-politikai és a történeti-kulturális elméleti rendszer között.

A politikai gyakorlat és a kulturális harc szerves összekapcsolódása folytán egyaránt helytelen Gramsci irodalom- és művészetelméleti tájékozódását "másodlagos" fon-

tosságúnak tartani, vagy eltúlozva Gramscit néhány zseniális kulturtörténeti és elméleti megállapítását elsősorban irodalomkritikusnak vagy esztétának kikiáltani. Gramscit a Dörfönfüzetek jegyzeteinek készítésekor nem vállalkozott egy új marxista esztétika vagy rendszeres metodológia kialakítására. Szándéka ennél sokkal szerényebb volt. Mivel a korábbi gyakorlati elméleti és politikai harc során meggyőződésévé vált, hogy az egész intellektuális légkör megváltoztatása nélkül, egy új kultúra kifejlődése, a proletariátusnak kulturális hegemon szerepre juttatása nélkül nem lehet teljes diadalra juttatni a gyakorlat forradalmát, ezért be kívánta vonni a kulturális harc egyes kérdéseit a proletariátus hegemon szerepre juttatásáért folytatott általános politikai-ideológiai küzdelembe. Ezért van igaza Togliattinak, amikor Gramscit egész kulturális tevékenységét alapvetően politikai jellegűnek és politikai fogantatásúnak tartja.⁶ Valójában Gramscit művészetkritikai és elméleti tevékenysége távolról sem nevezhető tisztán esztétikai jellegűnek, még akkor sem, amikor látszólag a legaprólékosabb filológiai kérdésekkel /a Pokol X. énekének szerkezeti elemzésével, a folytatásos és bűnügyi regényekkel, Pirandello drámáinak elemzésével/ foglalkozik.⁷ Gramscit, amikor irodalmi-művészeti kérdéseket érint, nem arra keresi a választ, hogy "mi a szép", hanem azt, hogy "miért tetszik" vagy éppenséggel miért nem lesz népszerű az adott mű a legszélesebb olvasói és befogadó rétegekben. Gramscit a műalkotások elemzésekor elsősorban nem esztéti-

kai értékítéletet kíván mondani, hanem a bennük kifejeződésre jutó világnézeti, életfelfogást, a műalkotást átjáró "érzelmekek halmazát" vizsgálja, és azt kéri elsősorban számon a kor művészeitől, hogy a műalkotás az adott történeti viszonyokon belül jelentkezésük, általa meg lehessen ismerni az adott kor "ideológiai panorámáját".

Gramsci irodalomszemlélete alapvetően politikai jellegű és ezen belül is szociológiai irányultságú: az olasz nemzeti irodalom és kultúra társadalmi helyének, kisugárzásának, elterjedésének felmérésére irányult. Gramsci irodalomkritikai jegyzeteiben mindennek előtt azt vizsgálta, hogy milyen úton juthat kapcsolatba az irodalom, a művészet a széles és nemcsak a szűken vett értelmiségi rétegekkel. Ezért elemzi olyan nagy figyelemmel Gramsci az irodalom népszerűségének szociológiai vizsgálatát, az olasz romantika populista-paternalisztikus népszemléletét,⁸ és jut el az olasz közgondolkodás történeti elemzése során arra a megállapításra, hogy Olaszországban "törés van a nép és értelmiség, a nép és kultúra között",⁹ hogy a huszadik századi olasz irodalom esetében nem lehet teljes joggal "nemzeti" irodalomról beszélni, mert "a meglévő irodalom, ritka kivételtől eltekintve nem a nemzeti-népi élethez, hanem olyan szűkebb csoportokhoz kapcsolódik, amelyek a nemzeti-népi élethez képest csak olyanok, mint a koosis orrára szállt légy."¹⁰

Gramsci egész elméleti és gyakorlati tevékenységével a társadalom átalakítására törekedett, éppen ezért

börtönbeli vizsgálódásai során olyan új művészetszemlélet és új művészet kialakításának útjait és módozatait kereste, mely elősegítheti az új kultúrszemlélet és közgondolkodás kialakítását, melyen keresztül megnyílik az út egyrészt az új, szocialista társadalom, másrészt az új, szocialista kultúra és művészet felé. Gramsci szilárd meggyőződése volt, hogy az új művészeket és az új művészetet nem lehet voluntarista alapon dekrétumok útján kialakítani. Új művészet akkor alakulhat csak ki, vallotta Gramsci, ha előbb kialakul egy új valóság szemlélet, mely a művészen és a műalkotásban egybeforrott világgá válik.¹¹ Míg Benedetto Croce az új művészet megszületését a "lélek fel-frissülésétől", egy "új érzelmi élet kialakulásától" várta, Gramsci koncepciójában a művészeket és a művészetet megújító "férfias elem" nem lehet egyéb, mint a társadalom átalakításáért folytatott harc, a "gyakorlat forradalma", mert csakis az emberek közti társadalmi viszonyok formálhatják ki a Croce által annyira kívánt "új érzelmi életet". Így Gramsci elméletében az új művészet megszületése szorosan kapcsolódik az új kulturális hegemonia kialakulásához és a proletariátus hegemon szerepre jutásához. Gramsci olyan új társadalmi rend megvalósításáért küzdött, melyben a cselekvés és gondolkodás egységében egyesíti egy igazságos társadalmi rend megteremtésére és megvédésére az értelmiségieket és az egyszerű embereket, felemelve ez utóbbiakat a történelmi fejlődés során az új kultúra szintjére, miközben létrejön az új társadalom, s új értelmiségieket, új kultúrát és új művészeteket teremt.

A Börtönfüzetek alapvető politikai irányultsága alapján megállapítható, hogy minden zseniális filológiai, művészetelméleti és kritikai megállapítása, az olasz történelem, irodalom és nyelvtudomány terén az új kutatási irányok és módszerek kidolgozásában elért igen fontos befolyása ellenére sem lehet Gramscit "visszaminősíteni" újságírónak, esztétának vagy irodalomtörténésznek. Gramsci Börtönfüzetei valóban egy új organikus kritikai művészet szemléleti módszer elterjedését biztosították Olaszországban, egy új nyelv, irodalom, művészet és történelem szemlélet kifejlődésének lehetőségét hagyták örökül a felszabadulás után kibontakozó olasz szellemi életnek. Ugyanakkor igazi jelentőségük elsősorban abban áll, hogy a Börtönfüzetekben a jegyzetek töredékessége mellett is kirajzolódnak egy olyan új világszemléletnek a körvonalai, mely a forradalmi társadalmi harc, a filozófia, politika és a kultúra kérdéseit organikus egységben képes megragadni, és épp ezért igen nagy szerepet tudott betölteni az ellenállási harcból kikerült Olaszország II. világháború utáni szellemi életének meghatározásában, abban, hogy a marxizmus-leninizmus elmélete és kultúrája a kereszténydemokrata vezetésű, a katolikus egyház befolyása alatt álló NATO tagállam Olaszországban igazi közgondolkodássá, a munkások, parasztok és értelmiségiek millióinak világnézetévé tudott válni; valamint, hogy ezzel a folyamattal egyidőben az olasz esztétika is felül tudjon emelkedni az esztétikai és a politikai kritika közötti merev kül-

lönbségtévesen, el tudjon érkezni a művészet és a társadalom közti bonyolult kapcsolatok kérdéseinek dialektikus elemzéséhez, olyan organikus kritikai magatartáshoz, melyben a kritikus feladatává lesz a műalkotás társadalmi, történeti és emberi tartalmának és a művészi formának együttes vizsgálata.

Mint hogy a jelen tanulmány kereteiben nincs lehetőség arra, hogy részletesen vizsgáljuk meg a gramscói gondolatok hatását és beépülését a mai olasz kultúrába és közgondolkodásba, ezért ennek pótlására a felszabadulás utáni olasz művész- és értelmiségi generációk talán egyik legvitatottabb és legellentmondásosabb alakjának, Pier Paolo Pasolininek Gramscói-poémájából vett részletével kívánjuk érzékeltetni azt a hatást, mellyel Gramscói szellemi befolyása él és jelen van a ma Olaszországának kultúrájában, az új olasz művészek gondolatvilágában:

"Vivódásom botránya, hogy tevéled
s ellened élek, véled szivemben,
a fényben, s ellened: benső sötétebb,
öröklött s elárvult mélyébe verten
- ha csak parányi tettben, gondolatban -
kötnek felizzó ösztöneim engem
s a népszerűség szenvedélye a tudatban:
míg lonyúgöz egy különb proletár lét,
mely nálad ősbibb, s mint a hit vigalmam,
üdvöm lett

.....

Mint sok szegényt, szegényen kötelez még
a megalázó reménység is engem,
s mint ők, hogy éljek, törődöm naponként
a létért. De mégis űrzöm kietlen
helyzetemben, bárha kitagadottan
szóp vagyonom; és e polgári rendben
nincs kincs külön; im itt van birtokomban
a tököly. A történelem enyém lett,
s én az övé, értető fénye lobban;
de fénye mire jó?"

/P.P. Pasolini: Gramsci hamvai,
Garai Gábor fordítása, részlet/

J e g y z e t e k

- 1 Sárközy P., A Gramsci irodalom legújabb eredményei, "Filológiai Közöny", 1974/1-2.
- 2 C. Salinari, Ritorno al De Sanctis, "Rinascita", 1952, 5. 5.; V. Gerratana, De Sanctis - Croce o De Sanctis - Gramsci, "Società", 1952, 2; E. Garin, Intellettuai italiani del XX secolo, Roma, 1974.
- 3 Gramsci e la cultura contemporanea, Roma, 1963, I-II.; G. Della Volpe, Il verosimile filmico ed altri saggi di critica estetica, Roma, 1954; L. Rosiello, Problemi linguistici negli scritti di Gramsci, in: La Città futura, Milano, 1959. Gramsci e il problema della lingua, in: Gramsci e la cultura contemporanea. vol. II.
- 4 Sárközy P.: Antonio Gramsci Börtönfűzeteinek kritikai kiadása, "Helikon" 1977/4.
- 5 Galvano della Volpe, Il verosimile filmico ed altri saggi di critica estetica. p. 117.
- 6 P. Togliatti, Gramsci, Torino, 1955. Il leninismo nel pensiero di Gramsci, in: Studi Gramsciani, Roma, 1958. pp. 15-37.
- 7 Sárközy P.: Gramsci irodalomszomlőlete, in: Az újnak tenni hitet, Akadémiai K., 1977.
- 8 Sárközy P.: Antonio Gramsci, népszerű irodalom vagy nemzeti irodalom?, "Helikon", 1977. 1.
- 9 Antonio Gramsci, Marxizmus-kultúra-művészet. Kossuth, Bp., 1965. p. 197.
- 10 A. Gramsci, Marxizmus-kultúra-művészet. p. 265.
- 11 A. Gramsci, Marxizmus-kultúra-művészet. pp. 213-214.